PARADIGMA, No.2, 2025, səh.136-148
https://doi.org/10.30546/30015.2025.2.142

ALİ TƏHSİLDƏ İNKLÜZİVLİYİN İNKİŞAFI: MÜASİR YANAŞMALAR VƏ ÇƏTİNLİKLƏR

H.V. Məhəmməd
Bakı Slavyan Universiteti, Süleyman Rüstəm küçəsi 33, Bakı, Azərbaycan
e-mail: mehemmed.hadji@gmail.com

Xülasə
Ali təhsildə iştirakın artması, cəmiyyətin rifahı və sosial ədalətə verdiyi töhfəni artırır. Lakin bərabərlik və inklüzivlik prinsiplərinin tətbiqi bir çox ölkələrdə çətinliklər yaradır. Məqalədə ali təhsildə maneələrin aradan qaldırılması və xüsusi təhsil ehtiyaclarının ödənilməsi müzakirə olunur, bərabər hüquqlar və keyfiyyətli təhsil vurğulanır.

Açar sözlər: ali təhsil, inklüzivlik, iştirak, öyrənmə mədəniyyətləri, bərabərlik

Giriş

İnklüzivlik bütün fərdlərin sosial və siyasi birlikdə bərabər məsafədə olmaq və cəmiyyət üzvlərinin və vətəndaşların istifadə etdiyi faydalardan bərabər istifadə etmək hüququ üzərində qurulur. İnklüziv təhsil heç bir tələbənin əlilliyi, fərqli irqə, dinə və ya etnik alt qrupa mənsubluğu kimi fərqli və ya müstəsna vəziyyətə əsaslanan sistematik təcrid təcrübələrinə məruz qalmaması üçün təhsilin əsas insan hüququ olmasına əsaslanaraq irəli sürülən bir konsepsiyadır.

İnklüz təhsil əlilliyi olan və xüsusi öyrənmə ehtiyacları olan fərdlərin ehtiyaclarına uyğun olaraq xüsusi olaraq hazırlanmış tədris təcrübələrini ifadə edir. Bu təcrübələr yaxşı təlim keçmiş xüsusi təhsil müəllimləri tərəfindən həyata keçirilir və təhsil müəssisələrində təlim keçməyən müəllimlər tərəfindən istifadə edilmir. Digər tərəfdən, inklüzivlik, bütün tələbələrə, o cümlədən ağır əlilliyi olanlara, təhsil müəssisələrində təsirli təhsil xidmətləri almaq üçün bərabər imkanlar təklif edilməsi kimi təsvir olunur. Bu məqsəd, bütün tələbələri cəmiyyətin tam üzvü olaraq məhsuldar həyatlar yaşamağa hazırlamaqdır. İnklüzivlik, mövcud xüsusi təhsil sisteminə sadəcə bir düzəliş etməkdən daha çoxdur. Əksinə, bu, müxtəlif tələbə qruplarını təhsildə yerləşdirmək və onlara digər tələbələrlə eyni imkanları və yüksək keyfiyyətli təhsili əldə etmələri üçün zəruri bir cavabdır [10, s.9].

Əlilliyi olan tələbələrin ümumi təhsil şəraitinə inteqrasiyasına yönəlmiş inklüziv təhsil konsepsiyası fərdi qabiliyyətlərindən, keçmişindən və şəraitlərindən asılı olmayaraq bütün tələbələr üçün inklüzivliyi, bərabərliyi və akademik uğuru təmin etmək məqsədi daşıyan hərtərəfli çərçivəyə çevrilmişdir. İbtidai və orta təhsildə inklüziv strategiyalar geniş şəkildə tədqiq edilsə də, onların tətbiqi və ali təhsil kontekstində bununla bağlı problemlər nisbətən az

tədqiq edilmişdir. Bu baxımdan məqalədə əsas məqsəd ali təhsildə inklüziv mühitin yaradılmasının yollarını və effektiv idarəetmə modellərini göstərməkdir.

Tədqiqatda nəzəri-metodoloji yanaşmalara və ikincil məlumatların analizinə geniş yer verilmişdir. Məqalədə ali təhsildə inklüzivliyin nəzəri əsasları sistemləşdirilmiş və müxtəlif beynəlxalq təşkilatların (UNICEF, UNESCO və s.) sənədləri əsasında ümumiləşdirmə aparılmışdır. Eyni zamanda, əvvəlki illərə aid araşdırma hesabatları, rəsmi statistik mənbələr (Təhsil Nazirliyi, UNICEF) əsasında ikincil məlumarlar istifadə edilərək inklüziv təhsil modelləri müqayisə edilmiş və məlumatlar sistemləşdirilmişdir.

İnklüziv təhsilin resurs idarəetməsi və beynəlxalq təcrübələr

Dünyanın müxtəlif yerlərində tərbiyəçilər əlilliyi olan tələbələrə dəstək üçün resursların ayrılmasının səmərəliliyi və ədaləti barədə narahatlıqlarını ifadə ediblər. Çox ölkələrdə ümumi təhsil büdcəsinin 12%-dən 20%-ə qədər olan bir hissəsi əlilliyi olan tələbələrə ayrılır [3, s. 121]. Maraqlıdır ki, xüsusi təhsil, adi təhsildən daha yüksək xərclərə səbəb olur və bu xərclər artmaqdadır [5, s. 11]. Bu məsələlərə paralel olaraq, adi və xüsusi təhsil müəssisələrinin birgə mövcudluğu inklüziv təhsil sistemini yaratmaq üçün lazım olan islahatların qarşısını alır [7, s. 257].

Bunun əksinə olaraq, inklüziv təhsil əlilliyi olan tələbələr üçün çoxsaylı üstünlüklər təqdim edir. O, əlilliyi olan tələbələrin öz həmyaşıdlarından öyrənərək akademik irəliləyişlərini artırmalarına imkan verir, sosial əlaqələr və dostluq qurma fürsətləri yaradır. Xüsusi təhsil ehtiyacı olan tələblərin inklüziv siniflərdə iştirakı onların təlim bacarıqlarının inkişafına kömək edir. Əlilliyi olan uşaqların sinifdə olması sosial əlaqələrin və dostluqların artmasına səbəb olur. Eyni zamanda, əlilliklərə qarşı mənfi yanaşmalar azalır və tipik bacarıqlara sahib uşaqlar öz həmyaşıdlarına qarşı daha çox empatiya inkişaf etdirirlər. Həmçinin, inklüziv təhsil müxtəlif və empatik dostluqların inkişafını və əlilliyi olan uşaqların özünə inamını gücləndirir. Beləliklə, inklüziv təhsil akademik, sosial, emosional və davranış üstünlükləri təqdim edir [3, s. 121].

Bununla belə, inklüziv təhsili düzgün idarə etmək üçün müəllim bir sıra əsas bacarıqlara sahib olmalıdır, bu da daha yaxşı hazırlıq tələb edir. İlk növbədə, müəllimin tələbələrin müxtəlif ehtiyaclarını anlaması və onlara qarşı böyük həssaslıq nümayiş etdirməsi vacibdir. Tələbələrin fərdi fərqliliklərinə hörmət göstərilməsi vacibdir. Bundan əlavə, adaptasiya və çeviklik mühüm keyfiyyətlərdir və müəllimə hər bir tələbənin unikal ehtiyaclarına uyğun olaraq pedaqoji yanaşma və dərs planını uyğunlaşdırmağa imkan verir. Əməkdaşlıq və komanda işi də əsas rol oynayır, çünki müəllim digər peşəkarlarla və valideynlərlə əməkdaşlıq etməlidir ki, ümumi dəstək təmin edilsin. Effektiv ünsiyyət bacarıqları, xüsusi ehtiyacların erkən aşkar edilməsi,

fərqli qiymətləndirmə və özünə inamın və fəal iştirakın təşviqi inklüziv mühitin inkişafında vacib amillərdir. Nəhayət, davamlı yeniləməyə sadiqlik, inklüziv təhsildə ən yaxşı təcrübələr və yanaşmalarla tanış olmaq üçün vacibdir. Bu bacarıqlar bir araya gəldikdə, müəllimə fərqliliklərindən asılı olmayaraq bütün tələbələrin inkişaf etməsi və tam potensialına çatması üçün fürsətlər yaradan bir təhsil mühiti yaratmağa imkan verir [1, s. 27]. Məsələn, Macarıstanda Pecs Universiteti 2015-ci ildən bəri inklüziv inkişaf proqramlarını həyata keçirir [4, s. 12]. 2018-ci ildə təsis olunan "İnklüziv Universitet" proqramı universitet miqyasında sorğu keçirib və dərindən müsahibələr aparıb. Bu proqram universitetdəki inklüziv proqramları araşdırıb və inklüziv mühitin yaradılması ilə bağlı çatışmaz olan sahələri müəyyən edib. Təşkilat əmin olub ki, inklüziv ehtiyacı olan tələbələrə dəstək əsasən fərdi şəkildə və ya mikro-kommunitələr tərəfindən göstərilir, bunun əksinə olaraq, onların daha geniş mühitinə təsir edən universitet miqyaslı müdaxilələr yoxdur. Eyni mövzuda 2010–2020-ci illər arasında aparılmış digər bir tədqiqat isə ali təhsil müəssisələrində inklüzivlik fokusunda fəaliyyət göstərən qrupları xüsusi diqqətə alaraq, müxtəlif tədqiqat metodlarından istifadə etməklə tələbələrin akademik uğuruna təsir edən dəstək mexanizmlərini və təhsildən ayrılma səbəblərini müəyyənləşdirməyə çalışmışdır [4, s. 54]. Bu, daha inklüziv bir universitet mühiti yaratmaq üçün əlavə inkişafı tələb edən sahələri müəyyən etməyə imkan verir.

Amerika Birləşmiş Ştatlarında "Inclusive Excellence" adlı hərəkat təxminən iki onillik davam edən ali təhsilin inkişaf etdirilməsinə həsr olunmuşdur. Bu istiqamətdə tətbiq edilən Diverse Learning Environment Modeli (DLE) ali təhsil müəssisələrinə təsir edən daxili (mikro) və xarici (makro) qüvvələri əlaqələndirir. Tədqiqatçılar tərəfindən əldə edilən nəticələr göstərdi ki, bərabərlik anlayışının yaranması, təhsilin keyfiyyətinin və akademik mükəmməlliyin artması ilə paralel inkişaf edir [12, s. 131]

2000-ci illərdə Avropa İttifaqında isə inklüziv təhsil əlaqələrin öyrənilməsi ali təhsil tədqiqatlarının bir hissəsinə çevrildi. Avropa Universitetləri Assosiasiyasının (EUA) 2019-cu ildə nəşr olunan araşdırma xülasəsi göstərdi ki, ali təhsil müəssisələrinin 88%-i inklüzivliyi inkişaf etdirməyi əsas hədəflərdən biri kimi qəbul edir [8, s. 15]. Bu istiqamətdə öyrənmə mühitinin inkişafı, müəllimlərin fəaliyyətlərinin genişləndirilməsi və tələbələrə yönəlmiş xidmətlər inkişaf etdirilmişdir.

1960-cı illərdən etibarən Finlandiya da təhsildə daha inklüziv yanaşmanın zəruriliyini ortaya qoydu. Buna cavab olaraq, Finlandiya bir sistem tətbiq etdi ki, burada xüsusi təhsil müəssisələrinin 84%-nin yarımştat olduğu bir sistem tətbiq edildi və bu, tələbələrə əlavə dəstək alarkən hələ də adi siniflərdə təhsil almağa imkan vermişdir. Bu yanaşma, xüsusi ehtiyacı olan

tələbələrin öz həmyaşıdları ilə birlikdə öyrənmək imkanı əldə etmələrini təmin etmişdir. 2018–2019-cu dərs ili ərzində ümumtəhsil məktəblərinin şagirdlərinin ümumilikdə 22%-i bu növ qiyabi xüsusi təhsil alıb [19].

İsveçdə də ali təhsil geniş çeşiddə akademik proqramlar təklif edən universitetləri və universitet kolleclərini əhatə edən müxtəlif və inklüziv sistem ilə xarakterizə olunur. Avropa Xüsusi Təhsil Tələbələri İnkişaf Agentliyi İsveçin xüsusi dəstəyə ehtiyacı olan şagirdlərin inkluziyası ilə bağlı yanaşmasını "tək bir yol" yanaşması olaraq kateqoriyaya salır. İsveç, həmçinin illər əvvəl böyük qanunvericilik seçimləri edən və beləliklə inkluziv siyasətlərini erkən inkişaf etdirib tətbiq edən dörd ölkədən biri kimi tanınır.

Azərbaycanda inklüziv təhsilin inkişaf istiqamətləri

Azərbaycanın inklüziv təhsil sahəsindəki akademik təcrübəsi məhdud olsa da, bəzi tədqiqatlardan görünən maraqlı irəliləyişlər əldə edilmişdir [2, s. 386]. 2004-2005-ci tədris ilindən etibarən, əlilliyi olan uşaqların inteqrasiyası bir sıra təhsil müəssisələrində pilot layihələr formasında həyata keçirilməyə başlanmış və bu təcrübə inklüziv siniflərdə və qruplarda sınaqdan keçirilir. 2003-cü ildən 2011-ci ilə qədər Azərbaycan texniki yardımın təmin edilməsi, tərəfdaşlıq əlaqələrinin qurulması, insan potensialının gücləndirilməsi, maliyyə və inzibati resursların ayrılması baxımından inklüziv təhsil islahatına böyük sərmayə qoyub [17, s. 19]. İslahat səyləri Elm və Təhsil Nazirli, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi, Erkən Uşaqlıq Proqramı Açıq Cəmiyyət Fondu, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Uşaq Fondu (UNICEF), Təhsildə İnnovasiyalar Mərkəzi (CIEment) və digər qeyri-hökumət təşkilatları kimi çoxsaylı hökumət və qeyri-hökumət təşkilatlarının rəhbərlik etdiyi səylər sayəsində intensiv olmuşdur. ABŞ-da ən böyük peşəkar xüsusi təhsil assosiasiyası olan Fövqəladə Uşaqlar üçün Şuranın (MSK) texniki yardımı ilə inklüziv təhsil metodologiyası hazırlanmış və təcrübədə sınaqdan keçirilmişdir. Müəllimlər və onların köməkçiləri inklüziv təhsil metodologiyası üzrə davamlı təlim və mentorluqdan keçmişlər. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində (ADPU) müəllim hazırlığı üzrə inklüziv təhsil kursu tətbiq edilib. 2011-ci ilə qədər üç pilot layihəyə ölkə üzrə 30 pilot məktəb və uşaq bağçasında məktəbəqədər, ibtidai və aşağı ümumi təhsil siniflərində yüngül və orta dərəcəli əlilliyi olan 268 uşaq uğurla daxil edilib [19, s. 21].

İnklüziv təhsildə cəmiyyətdə müsbət dəyişikliklərin sübutu olaraq, ölkənin inklüziv təhsildə strateji istiqamətini təmin etmək üçün inklüziv təhsil üzrə ikinci dövlət proqramı qəbul edilmişdir [9]. Proqram milli hökumətin əsas yerli və beynəlxalq inkişaf təşkilatları ilə birlikdə əlilliyi olan şəxslərin təhsildə tam və mənalı iştirakına maneələrin aradan qaldırılmasını təmin etməyi planlaşdırmışdır. Proqramın məqsədi beynəlxalq konvensiyalara uyğun olaraq mövcud

qanunvericilik bazalarını islahat etmək, inklüzivliyi dəstəkləyən strukturlar və proseslərin yaradılması, müəllimlərin və digər müvafiq maraqlı tərəflərin potensialının gücləndirilməsi, vasitələri və resursları təmin etmək və maraqlı tərəflər arasında inklüziv təhsili təbliğ etmək və inklüziv təhsilin həyata keçirilməsi üçün monitorinq mexanizmlərini gücləndirməkdir.

Azərbaycan Respublikasının UNICEF ilə inklüziv dərslər təklif edən ümumi təhsil müəssisələrinin sayını artırmaq məqsədi daşıyan bir sıra layihələr üzərində işləmişdir. Bu layihələrin əsas məqsədi hədəf məktəblərə inklüziv siniflərin açılmasında kömək etmək və inklüziv təhsildə müvafiq kadr potensialının artırılmasıdır. 2018, 2019, 2021 və 2022-ci ilin birinci yarısında həyata keçirilən əsas layihə fəaliyyətlərinə yüngül əqli və ya fiziki qüsurlu tələbələri yerləşdirə biləcək müvafiq məktəblərin müəyyən edilməsi və seçilməsi, potensialın artırılması və ictimai məlumatlılığın artırılması daxildir [2, s. 386]. UNICEF ilə əməkdaşlıq fonunda aşağıdakı inklüziv təhsilin inkişafı üzrə aşağıdakı addımlar atılmışdır.

Cədvəl 1. Azərbaycanda inklüziv təhsilin inkişafı üzrə tarixi icmal

2006	Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Əlilliyi olan Şəxslərin Hüquqları haqqında Konvensiyanı (UNCRPD) hazırlayır.
2008	Azərbaycan hökuməti, 161 digər tərəfdaşla birlikdə, BMT-nin Əlilliyi olan Şəxslərin Hüquqları haqqında Konvensiyasını (UNCRPD) ratifikasiya edir.
2018-2024	Hökumət “2018-2024-cü illər üçün Azərbaycan Respublikasında İnklüziv Təhsilin İnkişafına dair Dövlət Proqramı”nı təqdim edir.
2018-2020	UNICEF, Azərbaycan Təhsil Nazirliyi və Avropa İttifaqı ilə tərəfdaşlıqda, Azərbaycanda əlilliyi olan uşaqlar üçün inklüziv keyfiyyətli təhsilin genişləndirilməsi üzrə proqramın icrasına başlayır.

Mənbə: [21]

Əvvəlki illərdə Bakıda cəmi dörd məktəbdə inklüziv siniflər var idi və hər sinifdə iki sağlamlıq imkanları məhdud şagird təhsil alırdı. Lakin 2021-ci ildən başlayaraq belə məktəblərin şəbəkəsi genişləndi və inklüziv məktəblərin sayı hələ də artmaqda davam edir. 2021-2022-ci tədris ilində ölkə üzrə səkkiz ümumi təhsil müəssisəsində (yəni hər məktəbə bir sinif) səkkiz sinif açılmışdır. Bu məktəblərdə təşkil olunan inklüziv siniflərə ümumilikdə 16 uşaq (11 oğlan və 5 qız) və 36 pedaqoq cəlb olunub [13]. 2022–2023-cü tədris ilində 10 məktəbdə daha 10 inklüziv sinif açılmışdır.

“2018-2024-ci illər üçün Azərbaycan Respublikasında Əlilliyi olan Şəxslər üçün İnklüziv Təhsil İnkişafı üzrə Dövlət Proqramı”nın həyata keçirilməsi çərçivəsində inklüziv təhsil 2020-2021-ci tədris ilindən etibarən ölkənin bütün təhsil müəssisələrində tətbiq olunmaqdadır.

Respublikamızda təhsil siyasətinin əsas məqsədi yalnız insanlara təhsil vermək deyil, həm də onların şəxsiyyətlərini inkişaf etdirməkdir. Hazırda dövlətin əsas siyasəti, tələbələri təhsil prosesinin subyektləri olaraq motivasiya etməkdir. Bu günlərdə Azərbaycan Respublikasının təhsil siyasətinin prioritet məsələlərindən biri əlilliyi olan şəxslərin təhsilə cəlb edilməsi və onlara keyfiyyətli təhsil almaq üçün hüquqi baza yaradılmasıdır. Bu baxımdan, 2001-ci ildə ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasının Təhsil (Xüsusi Təhsil) haqqında Qanunu əhəmiyyət kəsb edir [17, s. 98]. Bu qanun, hər bir əlilliyi olan uşağın psixo-fiziki imkanlarının tədris şəraiti altında inkişafını nəzərdə tutur.

20-ci əsrin ən mühüm dəyişikliklərindən biri sosial tələbatın və ali təhsildə iştirakın əhəmiyyətli dərəcədə artması hesab edilə bilər. İştirakın genişlənməsi cəmiyyətin əvvəllər kifayət qədər təmsil olunmayan təbəqələrinin ali təhsilə daxil edilməsini asanlaşdırsa da, bir çox ölkələrdə bu genişlənmənin tələbə kontingentinin heterojenliyi ilə zəif korrelyasiya olduğu aşkar edilmişdir. Ən son Boloniya prosesinin irəliləyiş hesabatı da təsdiq edir ki, sosial-iqtisadi statusu aşağı olan, miqrasiya mənşəli, xroniki xəstəlikləri və ya əlilliyi olan ailələrdən olan tələbələr ali təhsildə az təmsil olunurlar. Müvafiq olaraq, xüsusilə bəzi fənlərdə gender balanssızlığı davam edir.

Ali təhsildə genişlənmənin tələbə müxtəlifliyi ilə tam uzlaşmaması, bir çox universitetlərin idarəetmə və tədris modellərinin sənaye tipli təşkilatlar kimi standartlaşdırılmış və formal yanaşmalara əsaslanması ilə izah oluna bilər [11, s. 45]. Ənənəvi ali təhsil modellərində dərslər müəyyən edilmiş vaxt və məkan çərçivəsində tam zamanlı iştirak formatında həyata keçirilir. Bütün tələbələrə eyni tədris mövzuları, oxu materialları və tapşırıqlar təqdim olunur ki, bu da fərdi öyrənmə ehtiyaclarının və müxtəlif təhsil fonlarının nəzərə alınmasını məhdudlaşdıra bilər. Buna görə də inklüzivlik konsepsiyası ali təhsildə mükəmməlliyin axtarışında mühüm yer tutmalı və öyrənmə və tədris proseslərinin asanlaşdırılması, davamlılığı və sosial əhəmiyyəti innovasiya səylərinin mərkəzində olmalıdır.

Ali təhsil sistemi təbiəti etibarilə çoxsəviyyəli və kompleks əlaqələr şəbəkəsindən ibarətdir. Bu sistem tələbə-müəllim münasibətləri, universitetin yerləşdiyi şəhərlə qarşılıqlı təsiri, eləcə də universitet-sənaye əməkdaşlığı kimi müxtəlif sosial və institusional səviyyələrdə fəaliyyət göstərir. Bu baxımdan, ali təhsil müəssisələrinin rəhbərləri sosial kapitalın formalaşdırılması və saxlanılması üçün effektiv və davamlı sosial əlaqələr qurmağa məsuliyyətlidirlər [15, s. 54]. Bu əlaqələrin əsasının iqtisadi olduğu görünsə də, ali təhsilin iqtisadi və sosial məqsədi təkcə bir təbəqənin və ya faydalananların deyil, bütün cəmiyyətin iqtisadi və sosial rifahının yüksəldilməsi kimi qəbul edilməlidir. Daha geniş kontekstdə sosial

ədalətə nail olmaq üçün həll etməli olan bir çox problemlər üçün cəmiyyətlərin yüksək səviyyəli xüsusi bilik və bacarıqlara ehtiyacı var. Ali təhsil bu bilik və bacarıqları əldə etməyin yollarını öyrətməklə sosial ədalətə nail olmaqda mühüm rol oynayır. Beləliklə, o, cəmiyyətin bütün üzvlərinin iqtisadi və sosial rifahının artırılması məqsədinə xidmət edir. Tənqidi nəzəriyyənin bir çox nümayəndəsi ali təhsilin sosial ədalətin və maariflənmənin təmin edilməsində rolunu vurğulamışdır [16, s. 23].

Universitet rəhbərliyinin həm tələbələrin, həm də professor-müəllim heyətinin "yüksək" səviyyədə öyrənməsini dəstəkləyən tədqiqat və tədris mərkəzlərinə çevrilmək üçün səy göstərməkdənsə, şəxsi və ya qrup maraqlarının həyata keçirilə biləcəyi sahələrdə ilişib qaldıqları müşahidə edilir. İstər onlayn, istərsə də üz-üzə olsun, sinifdə nə baş verir, öyrənmə hansı səviyyədə baş verir və cəmiyyətin və bazar ehtiyaclarına nə dərəcədə uyğundur, akademik muxtariyyətin mədəni şəkildə yerləşdirilməsi səbəbindən çox vaxt arxa planda qalır. Müstəqillik və dəyişən sosial ehtiyaclara uyğunlaşmanın birləşməsi universitetlərin hibrid institutlar kimi görünməsinə səbəb olmuşdur. İnzibati və maliyyə muxtariyyəti səviyyələri ölkədən ölkəyə dəyişən ali təhsil müəssisələri lazımi yenilikləri həyata keçirərkən və ya dəyişikliklərə ayaq uydurarkən cəmiyyət və akademik irs qarşısında məsuliyyətlərini tarazlaşdıracaq şəkildə rasional şəkildə idarə edilməlidir. Bu yenilikləri və onların qlobal səviyyədə tətbiq səviyyələrini müqayisə edən araşdırmada onlaynlıq, açıqlıq, çeviklik, inklüzivlik və texnologiya ilə gücləndirilmiş yeniliklər aşkar edilmişdir [18, s. 12].

Bütün vətəndaşların iş həyatlarına daxil olmaları baxımından təhsilə əlçatanlıq qlobal dünya nizamında əhəmiyyət kəsb etməkdədir, cəmiyyətin bütün təbəqələri tərəfindən ali təhsilə əlçatanlıq qəbul edilməkdədir və ali təhsil sistemləri bir ölkənin qlobal iqtisadiyyatını əhatə edən və bərabərlik təmin edən ən yüksək səviyyədə təchiz olunmuş bir alət kimi görülməkdədir. Təhsildə bərabərlik ilə bütün cəmiyyətlərdə hər cür etnik, cinsiyyət, peşə və digər qrupların idarəetmələrdə balanslı təmsilinin təmin edilməsi hədəflənir. Fərdlərin hamısının təhsilə daxil olmalarında bərabərlik təmin etmək, əlavə təhsil imkanlarına çatma nisbətlərinin bir-birinə bərabər olmasını və vətəndaşlar arasındakı qeyri-bərabərlikləri aradan qaldırmaq məqsəd qoyulmaqdadır. Buna görə də "ali təhsildə bərabərlik" anlayışı ilə təhsilin fərqli təbəqə və siniflərə açıq hala gətirilməsi, sosial hərəkətliliyi məhdud olan aşağı gəlir qruplarındakı fərdlərə yönəlik məlumat, bacarıq və qabiliyyət qazandırılması və cəmiyyətdəki mövqelərinin yaxşılaşdırılması imkanlarının təmin edilməsi ifadə olunmaqdadır. Bu çərçivədə tələbələrə yalnız eyni təhsil imkanlarının təqdim edilməsi deyil, onların fərqliliklərini nəzərə almaq,

iştirakçılara özlərini bir təhsil icmasının parçası olduqlarını hiss etdirmək, akademik performanslarını yaxşılaşdırmaq və motivasiya etmək lazımdır.

Azərbaycanda son illərdə ali təhsil sahəsində inklüziv təhsilin inkişaf istiqamətlərinə xüsusi diqqət yetirilir. Belə ki, universitetlərdə inklüziv təhsilin effektiv idarə olunması müxtəlif maraqlı tərəflərin qarşılıqlı əlaqəsini tələb edir.

Diaqram 1. Azərbaycanda ali təhsil sahəsində inklüziv təhsilin inkişaf istiqamətləri

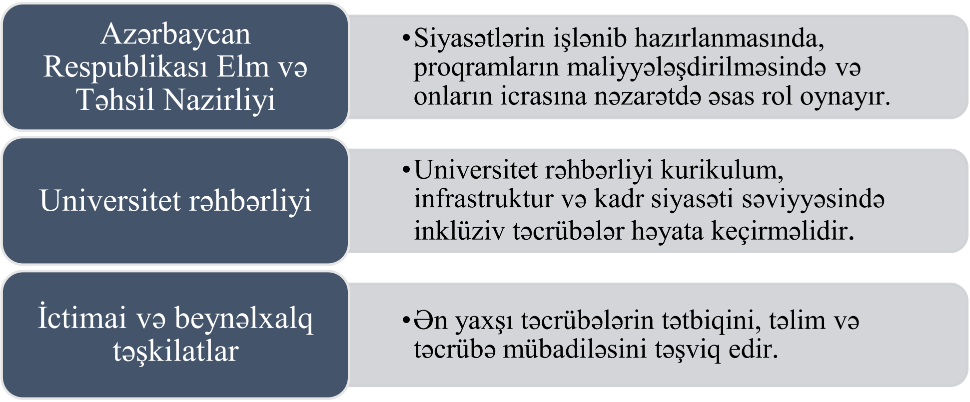

[14]

Azərbaycanın ali təhsil müəssisələrində inklüziv təhsilin idarə edilməsi və əlaqələndirilməsi beynəlxalq standartlara və qabaqcıl təcrübələrə əsaslanan kompleks yanaşma tələb edir. Bütün vətəndaşların, o cümlədən xüsusi təhsilə ehtiyacı olan şəxslərin ali təhsilə bərabər çıxış şəraitinin yaradılması yalnız dövlət, təhsil və ictimai strukturların əməkdaşlığı ilə mümkündür. Ölkədə inklüziv təhsil haqqında ictimaiyyətin məlumatlılığını artırmaq üçün UNICEF ilə əməkdaşlıq edilərək bir neçə videoçarx hazırlanmışdır. Əsasən, bu maarifləndirici videolar həm əlilliyi olan, həm də olmayan tələbələr üçün inklüziv təhsilin akademik və sosial-psixoloji əhəmiyyətini izah edir. Onlar müxtəlifliyə hörməti təşviq etmək və müxtəlifliyə dəyər vermək məqsədi daşıyır [14].

Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan tələbələrin inklüziv siniflərdə yerləşdirilməsi səylərini yalnız "giriş imkanı vermək"lə məhdudlaşdırmamaq, bu cür təhsil imkanlarının keyfiyyətini və nəticələrini təmin etmək üçün ali təhsil müəssisələrinin həmin tələbələri öyrətmək və tərbiyə etmək imkanları inkişaf etdirilməlidir [17, s. 7].

UNICEF Azərbaycan müəllim hazırlığını Azərbaycan hökumətinin inklüziv təhsillə bağlı öhdəliyini yerinə yetirmək üçün bir problem kimi müəyyən etmişdir. Müəllimlərin inklüziv təhsilə hazır olmamasının əsas səbəblərindən biri ya inklüziv təhsilin onların xidmətəqədərki hazırlığının bir hissəsi olmaması, ya da inklüziv təhsil mövzusunun çox nəzəri olması və onlara inklüziv şəraitdə tədris etmək üçün konkret strategiyalar təqdim etməməsidir.

Bu baxımdan ali təhsil müəssisələri müəllimləri və digər müvafiq işçiləri inklüziv öyrənmə mühitinə uyğunlaşdırmaq üçün əsas inklüziv dəyərlər və səriştələr üzrə kifayət qədər təlimləndirməyi tələb edir. Bütün müəllimlər inklüziv müəssisələrdə çox fərqli qabiliyyətlərə malik uşaqlarla işləmək üçün təlim keçməlidirlər [20]. Bu, həm müəllim hazırlığı, həm də ixtisasartırma hazırlığının uyğunlaşdırılmasını tələb edir. Təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası ömürboyu təhsil üçün Milli Kvalifikasiya Çərçivəsinin hazırlanması və həyata keçirilməsini təklif edir [8]. 2015-ci ildən bir neçə ali təhsil müəssisəsi müəllimlərin təkmilləşdirmə proqramlarına yenidən baxmağa başlayıb. İnklüziv təhsil proqramları ADPU, Bakı Slavyan Universiteti, Bakı Dövlət Universiteti, ADA Universiteti və Sumqayıt Dövlət Universitetində tədris planlarına daxil edilib.

Ali təhsildə inklüzivliyin inkişaf istiqamətləri

İnklüziv təhsil, təhsil mühitində hər bir tələbənin iştirakını və uğurunu təmin etmək məqsədilə müəyyənləşdirilən problemləri aradan qaldırmağa yönəlmişdir. Bu yanaşma, yalnız tələbələrin bərabər şəkildə təhsil almasını deyil, həm də hər birinin fərdi ehtiyaclarını ödəməyi hədəfləyir. İnklüzivlik təhsildə bərabər imkanlar yaratmaqla, müvafiq dəstək və rəhbərliklə, hər bir tələbənin tam potensialını ortaya qoymağa imkan verir.

Ali təhsil müəssisələri, inklüziv təhsil mühitinin yaradılmasına doğru irəliləyərkən, öz fəaliyyətlərini hər səviyyədə yenidən nəzərdən keçirməlidirlər. Təhsil sisteminin hər bir hissəsi, o cümlədən tədris proqramları, təşkilati strukturlar, büdcə və əlaqələr, inklüziv prinsipləri əsas alaraq yenilənməlidir. Bu yanaşma, tələbələrin müxtəlif təhsil ehtiyaclarına cavab verən mühitlər yaratmaqla, onların şəxsi və akademik inkişafını dəstəkləyir.

Cədvəl 2. Ali təhsildə inklüzivliyin əsas istiqamətləri [7, s. 91]

Fiziki Mühit (Əlçatanlıq)	Təhsil müəssisələrinin infrastrukturunun əlilliyi olan şəxslər üçün universal dizayn prinsiplərinə uyğunlaşdırılması,
Sosial Dəstək və Psixoloji Xidmətlər	Tələbələrin psixoloji rifahının və sosial inteqrasiyasının təmin olunması
Tədris Planı və Metodika	Fərdi ehtiyaclara uyğunlaşdırılmış və çevik tədris metodlarının tətbiqi
Fərdi Yanaşma və Yönləndirmə	Fərdi dəstək proqramları, akademik rəhbərlik və mentorluq sistemləri
Müəllim Hazırlığı	İnklüziv təhsil üzrə müəllimlərin peşəkar inkişafı və ixtisaslaşması

Resurs Paylanması	Təhsil resurslarının ədalətli və səmərəli bölüşdürülməsi
Dövlət və QHT Əməkdaşlığı	Dövlət və qeyri-hökumət qurumları ilə inklüzivlik üzrə birgə layihələ
Ədalətli Təhsil və Potensial İnkişaf	Tələbələrin tam iştirakını və inkişafını dəstəkləyən sistemlərin qurulması

İnklüziv təhsil sistemini gücləndirmək üçün müvafiq resursların və təşəbbüslərin mövcudluğu vacibdir. Bu, yalnız təhsil işçilərinin təlimatları ilə məhdudlaşmamalı, həm də tələbələrin ehtiyaclarını tam anlamalı və uyğunlaşdırılmış tədris metodları tətbiq etməlidir. Ali təhsil müəssisələri, xüsusilə əlilliyi olan tələbələrin təhsil prosesinə cəlb edilməsi məsələsinə xüsusi diqqət yetirməlidirlər. Fərdi dəstək və yönləndirmə mexanizmlərinin yaradılması, onların təhsildə uğur qazanmasını təmin edəcək.

İnklüziv pedaqogikanın tətbiqi yalnız təhsil işçilərinin peşəkar inkişafı ilə deyil, həm də təhsil siyasətinin davamlı olaraq təkmilləşdirilməsi ilə mümkün olacaqdır. Bu məqsəd, təhsil müəssisələrində müxtəlif ehtiyacları olan tələbələr üçün şərait yaradılması ilə yanaşı, tədris mühitinin sosial və mədəni cəhətdən zənginləşdirilməsini təmin edir.

İnklüziv cəmiyyətlər qurmaq, təhsil müəssisələrinin təkcə daxili fəaliyyətləri ilə bağlı deyil, həm də cəmiyyətin digər sahələri ilə sıx əməkdaşlıq etmələrini tələb edir. Tələbələrin təhsil alması üçün yalnız fiziki mühitin uyğunlaşdırılması kifayət etməz; həm də onların sosial və psixoloji dəstəyə ehtiyacı vardır. Bu baxımdan, təhsil müəssisələri və ictimaiyyət arasında daimi bir əlaqə və əməkdaşlıq təmin edilməlidir. Dövlət və qeyri-hökumət təşkilatları ilə qurulan tərəfdaşlıqlar, inklüziv təhsil sahəsində irəliləyişlərə gətirib çıxara bilər.

Resursların düzgün şəkildə paylanması və təhsilin ədalətli şəkildə idarə olunması, inklüziv təhsilin uğurlu tətbiqi üçün vacibdir. Müəssisələr, müxtəlif təhsil ehtiyaclarına uyğun mütəxəssis dəstəyi təmin etməli və tələbələrə uyğunlaşdırılmış təhsil imkanları təqdim etməlidir. İnklüziv təhsil mühitinin möhkəmləndirilməsi məqsədilə çevik və effektiv resurs bölüşdürülməsi mexanizmləri tətbiq edilməlidir.

Nəticə

İnklüziv təhsil, bütün tələbələr üçün bərabər imkanlar yaradaraq onların təhsil prosesində iştirakını və uğurunu təmin etməyə yönəlmiş fundamental bir yanaşmadır. Bu model yalnız əlilliyi olan tələbələrin təhsil hüquqlarını müdafiə etməklə kifayətlənmir, eyni zamanda fərdi ehtiyaclara uyğunlaşdırılmış tədris metodları vasitəsilə hər bir tələbənin potensialını maksimum dərəcədə inkişaf etdirməyə imkan verir. Ali təhsil müəssisələri, inklüziv təhsil prinsiplərini

yalnız fiziki mühitin uyğunlaşdırılması ilə deyil, həm də tədris metodları, sosial və psixoloji dəstək xidmətləri və resursların düzgün bölüşdürülməsi ilə həyata keçirməlidirlər. İnklüziv təhsilin effektiv tətbiqi üçün müxtəlif tərəfdaşlar arasında davamlı əməkdaşlıq vacibdir; dövlət, təhsil müəssisələri və qeyri-hökumət təşkilatları arasında möhkəm əlaqələr qurulmalı, bu sahəyə dair müvafiq siyasətlər və resurslar təmin edilməlidir. Beləliklə, inklüziv təhsil yalnız təhsil müəssisələrinin deyil, bütövlükdə cəmiyyətin inkişafı və ədalətli təhsil mühitinin qurulması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Ainscow, M., & Sandill, A. (2010). Developing inclu sive education systems: The role of organisatio nal cultures and leadership. International Journal of Inclusive Education, 14(4), 40
2. Allahverdieva, V. (2020). Steps taken by Azerbaijan on the path of inclusive education. In 55th International Scientific Conference on Economic and Social Development (*4*(4), pp. 385–389). https://www.researchgate.net/publication/349641268
3. Antonova Natalia V., Bak Evgenia V., Dadalko Vasily A., Kim Alexandra V., & Pashentsev Dmitry A. (2021). On the question of inclusive education. Voprosy Isto rii, 2, 119–126. https://doi.org/10.31166/VoprosyIsto rii202102Statyi14
4. Arató F. & Varga A. (2015). Inclusive University: How to Increase Academic Excellence Focusing on The Aspects of Inclusion. University of Pécs, Faculty of Humanities, Institute of Education, Pécs. Autonomy and Responsibility Study Volumes IV.
5. Banks, J. (2021). A Winning Formula? Funding Inclusive Education in Ireland. In J. Goldan, J. Lambrecht, & T. Loreman (Eds.), Resourcing Inclusive Education (Vol. 15, pp. 7–19). Emerald Publishing Limited.
6. Bologna Process Implementation Report (2018). Publications office of the EU. 15 Mayıs 2020 tarihinde https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publi- cation/2fe152b6-5efe-11e8-ab9c-01aa75ed71a1/lan- guageen?WT.mc_id=Selectedpublica-tions&WT.ria_c=677&WT.ria_f=706&WT.ria_ev=search
7. Carrington, S., Lassig, C., Maia-Pike, L., Mann, G., Mavro poulou, S., & Saggers, B. (2022). Societal, systemic, school and family drivers for and barriers to inclusi ve education. Australian Journal of Education, 66(3), 251–264. https://doi.org/10.1177/00049441221125282

8. Claeys-Kulik, A., L. Jorgensen, T. E. & H. Ströber (2019). Diversity, Equity and Inclusion in European Higher Education Institutions. Results from the INVITED project. European University Association asbl. Brussels. Belgium
9. E-Qanun [E-Law]. (2013). Decree of the President of the Republic of Azerbaijan about approval of the "State Strategy for the development of education in the Republic of Azerbaijan". http://www.e- qanun.az/framework/27274
10. Francisco, M. P. B., Hartman, M., & Wang, Y. (2020). In clusion and Special Education. Education Sciences, 10(9), https://doi.org/10.3390/educsci10090238
11. Gilbert, J. (2005). Catching the knowledge wave? The knowledge society and the future of education. Wellington, New Zealand: New Zealand Council for Educa- tional Research.
12. Hurtado, S. & Ruiz, A. A. (2015). Thinking about race: The salience of racial identity at two- and four-year colleges and the climate for diversity. Journal of Higher Education, 86 (1) pp. 127–155.
13. Institute of Education (IE). (2021a). 16 children were involved in the inclusive classes organized in 8 general education institutions. https://www.arti.edu.az/az/newsd/898-8.
14. İnklüziv təhsil. (2021). YouTube. https://www.youtube.com/watch?v5rMAjF_sg0Mo.
15. Kezar, A., DePaola, T., and Scott, D. T. (2019). The gig academy: Mapping labor in the neoliberal university. Johns Hopkins University Press.
16. McArthur, J. (2013). Rethinking knowledge within higher education: Adorno and social justice. A&C Black.
17. Mikayilova, U., & Karimova, Y. (2020). Using scaffolding for teaching children with disabilities: Applying Vygotsky's ideas in Azerbaijan. In J. Hayden & A. Tuna (Eds.), Early childhood programs as the doorway to social cohesion: Application of Vygotsky's ideas from an East-West perspective (2nd ed.). Cambridge Scholars Publishing. https://www.cambridgescholars.com/ product/978-1-4438-2390-6
18. Orr, D., Weller, M. and Farrow, R. (2018). Models for online, open, flexible and technology enhanced higher education across the globe – a comparative analysis. International Council for Distance Education.
19. OSF (Official Statistics of Finland) 2020. Special education. Appendix Table 7. Comprehensive school pupils having received special support, 1995–2019. http://www.stat.fi/til/erop/2019/erop_2019_2020-06-05_tau_007_en.html. Accessed 10 Oct 2020.

20. UNICEF (2017). Inclusive education: Understanding the article 24 of the Convention on the Rights of Persons with Disabilities. https://www.unicef.org/eca/sites/unicef.org.eca/files/IE_summary_accessible_220917_0.pdf
21. UNICEF Azerbaijan. Inclusive education. https://www.unicef.org/azerbaijan/inclusive- education

DEVELOPMENT OF INCLUSION IN HIGHER EDUCATION: MODERN APPROACHES AND CHALLENGES

H.V. Mahammad
Baku Slavic University, 33 Suleyman Rustam Street, Baku, Azerbaijan

Abstract. The increase in participation in higher education enhances its contribution to social welfare and justice. However, the application of equality and inclusivity principles still presents challenges in many countries. The article discusses the removal of barriers in higher education and the fulfillment of special educational needs, emphasizing equal rights and access to quality education for all students.

Keywords: higher education, inclusivity, participation, learning cultures, equality.